

Юрій Ніколаєць (Вінниця)

ДЕЗЕРТИРСТВО ІЗ ЛАВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Дезертирство, як один із злочинних видів ухиляння від військової служби у Червоній Армії, практично зовсім не розглядалося у вітчизняній історіографії.

На сучасному етапі відомості про дійсний стан справ у Червоній Армії у 1941 р. можна одержати з донедавна засекречених документів особливих відділів НКВС армій, органів охорони військового тилу, матеріалів 4-го відділу НКВС.

Так, у 1941 році в Україні слід розрізняти три основні періоди, обумовлені кількістю випадків ухиляння від військової служби. Перший період, як переконаємося, припадає на перший тиждень війни, коли розпочалася мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 років народження, характеризувався як частковим невиконанням її планів, так і наявністю справді значної кількості осіб, які бажали добровільно вступити до лав РСЧА. В цей час у Червоній Армії спостерігалися досить рідкі випадки дезертирства. Другий період, що продовжувався до катастрофи військ Південно-Західного фронту під Києвом, відзначався поширенням дезертирства з регулярної армії та значними труднощами у проведенні мобілізації. Третій, заключний період, що тривав майже до кінця 1941 р., відзначався масовими випадками дезертирства, наявністю величезної кількості осіб призовного віку, невідмобілізованих військкоматами, а також дезертирством із похідних колон мобілізованих.

Вторгнення військ агресора на територію СРСР абсолютна більшість бійців Червоної Армії зустріла з впевненістю, що ворог буде швидко розгромлений. Мало хто думав про можливість військової поразки¹. Будь-якого замішання у піднятих по тривозі частин, які починали просуватися до кордону, не спостерігалось. Воїни виходили до кордону і починали вести жорстоку боротьбу із ворогом². Особливо хоробро билися прикордонники. Мужність радянських воїнів у перші дні війни відмічав і противник, причому відзначалось, що «донесень про перебіжчиків та про тих, хто здався у полон, нізвідки не надходило. Тому бої відрізнялись більшою запеклістю, ніж під час Польської кампанії чи Західного походу»³.

Водночас, вже в ході бойових дій, мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 років народження проходила не досить вдало. В ряді областей України внаслідок швидкого просування ворога мобілізаційні заходи не були розгорнуті взагалі⁴. У Вінницькій області на 23 червня 1941 р. мобілізаційний план був виконаний на 72 %, днем пізніше вдалося мобілізувати лише 80 % військовозобов'язаних⁵. Мобілізаційні заходи у Чернівецькій області були завершені тільки до 25 червня⁶. У Донецькій області до лав Червоної Армії

було мобілізовано на початку війни 175220 чол.⁷. Але у своєму виступі на пленумі обкому КП(б)У обласний военком підкреслив, що партійні організації не приділили належної уваги роботі при мобілізації військовозобов'язаних, що призвело до конфліктів на призовних дільницях⁸. У Рівненській області мобілізація проводилась внаслідок швидкого наступу ворога частково і не у всіх районах⁹. У Ворошиловграді на пункти збору у перші дні мобілізації була помічена незадовільна явка осіб, що підлягали мобілізації. В Артемівському пункті, наприклад, було зафіксовано прихід лише 10 % військовозобов'язаних, а у Клімівському – 18 %¹⁰. По Ворошиловградській області план призову був виконаний на 66 %, по Сталінській – на 74 %, по Харківській – на 69 %. Повторний виклик осіб, що не з'явилися на призов, не здійснювався. Характерно, що розшук тих, хто не з'явився, а також прагнув ухилитися від військового обов'язку, своєчасно організований не був¹¹.

Водночас поряд з негативними явищами в перші дні війни було подано чимало заяв на добровільний вступ до лав Червоної Армії: до липня 1941 р. по Донецькій області надійшло у військкомати 14453 заяви з проханням добровільно зарахувати в РСЧА (із них 5314 – від жінок)¹², на 4 липня по Запорізькій області надійшло 4033 подібних заяви (із них 1100 жінок)¹³, на 4 липня у Криму — 10000 заяв¹⁴. Наведені вище факти свідчать про те, що на початку війни з Німеччиною мали місце як позитивні, так і негативні явища.

Після поразки радянських військ у прикордонній смузі, після серйозних прорахунків в районі Луцьк-Броди-Рівне, де було втрачено значну кількість танків, напруження серед військового контингенту та цивільного населення дещо зросло. Ще до 3 липня бійці мали надію, що у дію вступлять основні сили Червоної Армії, які все змінять на краще. Вважалося, що ворог буде зупинений і розгромлений. Однак після промови Сталіна стало зрозуміло, що війна буде довготривалою і вимагатиме великого напруження сил, а також виняткових жертв¹⁵. В згаданий період поряд із зростанням опору Червоної Армії агресору спостерігається зростання кількості випадків дезертирства. Про його масштаби свідчить така статистика: на 9 серпня 1941 року в результаті діяльності винищувальних батальйонів Одеської області було затримано 82 дезертири, 111 чол. осіб, що підозрювались у дезертирстві¹⁶. За неповними даними лише по Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій областях за станом на 1 жовтня 1941 р. було затримано 1975 дезертирів¹⁷. Останнє обумовило застосування проти них широкомасштабних заходів. Так, 24 та 26 серпня було проведене «очищення» лісів та околиць м. Запоріжжя від т.зв. «бродячого елемента». В результаті було затримано більше 300 чол., більшість з яких виявилася дезертирами¹⁸. Про збільшення кількості дезертирів свідчить той факт, що у наказі від 20 липня 1941 р. «Про організацію агентурно-оперативної роботи по охороні військового тилу Південно-Західного фронту» говорилося про необхідність зорієнтувати всю агентурно-інформаційну сітку на виявлення в першу чергу

«дезорганізаторів тилу» та дезертирів¹⁹. Затриманих осіб, що ухилялися від виконання військового обов'язку потрібно було передавати особливим відділам або військовим трибуналам. В іншому наказі начальника охорони військового тилу Південно-Західного фронту полковника Рогатіна від 28 липня 1941 р. відзначалося, що у тил фронту та у глиб країни продовжують просочуватися групи дезертирів, котрі розповсюджують «хибні вигадки» про противника та «сіють паніку». Начальникам охорони тилу 5-ї та 26-ї армій наказувалося розташувати сили таким чином, щоб виключити можливість проникнення дезертирів і т.зв. «контрреволюційного елементу» на лівий берег Дніпра. Пропонувалось врахувати, що дезертири та «контрреволюційний елемент» почали застосовувати всілякі хитрощі для того, щоб уникнути покарання: укриття в лісах та населених пунктах, рух у нічний час по другорядним дорогам і навіть збройний опір при спробі затримати їх²⁰. Подібна ситуація була зовсім не дивною, якщо врахувати, що частина дезертирів, ухиляючись від служби в армії, зберігала особисту зброю²¹. За 22-24 липня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів та РВ НКВС Київської області було затримано 1392 дезертири, у яких вилучено 93 гвинтівки та 3334 патрони²². Начальник РВ НКВС одного з районів Київської області сповіщав, що у селах Крива Гора та Старосілля спостерігається масове дезертирство від призову до РСЧА²³. Щоб припинити подібні негаразди, органи НКВС стали використовувати групи, що склалися з спеціальних працівників, споряджених для дій у лісах по виявленню та знешкодженню дезертирів²⁴. Факти дезертирства спостерігались навіть у I партизанському полку НКВС²⁵.

У серпні-вересні 1941 р. в Україні спостерігалось таке явище: відступаючи радянські військкомати прагнули мобілізувати все чоловіче населення і відвести його в тил. Однак в тилу ними ніхто не займався, не кажучи вже про населення, що евакуювалося власними силами. Більшість мобілізованих, блукаючи від військкомату до військкомату, не знаходячи собі роботи, помешкання, харчування зневірялись у радянській владі і з цим настроєм поверталися назад, до своїх рідних домівок, переходячи через лінію фронту. Німці, видаючи цим людям перепустки для вільного переходу до рідних осель, вимагали відомості про розташування радянських військових частин, а також відомості про тилове забезпечення. Це явище було поширеним по всій лінії фронту і допомагало знаходити слабкі місця у обороні Червоної Армії²⁶. Лише по Харківському військовому округу за рахунок призовного контингенту військовозобов'язаних 1895-1918 років народження та призовників 1922 року народження, що прибули з Київського Особливого військового округу, за станом на 10 серпня військкоматами Полтавської та Сумської областей була проведена мобілізація. Але ці військкомати не облікували і не відмобілізували до 25 тисяч чол., в т.ч. призовників — 9000²⁷. За станом на 23 жовтня по Харківському військовому округу була організована відправка в тил лише 58% мобілізованих від числа

тих, хто був фактично призваний до лав Червоної Армії ²⁸. Така неорганізованість у роботі військкоматів мала жахливі наслідки для Радянської армії, оскільки в той час, як на фронті не вистачало бійців, в тилу не спромоглися на належному рівні організувати формування нових частин.

Дезертирство набрало особливо загрозливого розмаху після катастрофи радянських військ під Києвом у вересні 1941 р. До радянських людей доходили звістки про страхітливі подробиці вчиненого там побоїща, стан військових частин, сумну долю полонених. Часто такі т.зв. «провокаційні чутки» приносили дезертири, а також особи, котрі вирвалися з ворожого полону. Наприклад, у документах 4-го відділу НКВС збереглися відомості про те, що в Апостольському районі Херсонської області повернулось багато дезертирів з Червоної армії, котрі розповсюджували «провокаційні чутки» про те, що Червона Армія розгромлена й всі у паніці тікають із фронту. Про те, наскільки ці т.зв. «провокаційні чутки» відповідали дійсності ²⁹, свідчать наступні факти. Як відомо, на той час велика кількість радянських воїнів захищаючи столицю загинула під Києвом, багато було вбито при виході з оточення. Значними були втрати і при переправі військових підрозділів на лівий берег Дніпра без належних для цього засобів ³⁰. У деяких стрілецьких дивізіях залишилося до 25 % особового складу від чисельності, що передбачалася штатним розкладом військового часу ³¹. На 13 листопада 1941 року, наприклад, у 383-й стрілецькій дивізії було по 7-10 чол. у роті, а деякі підрозділи взагалі не мали рядового складу ³².

Військові поразки, відступ від Києва сильно вразили місцеве населення. Причому декому ворог почав здаватися непереможним ³³.

Нелегко було пояснити причини відступу радянських військ, оскільки реальне становище речей у 1941 р. не узгоджувалось з усталеним уявленням про тактику ведення війни. Попервах невдачі Червоної Армії пов'язувалися з тим, що ворог начебто напав зненацька. Пізніше, коли обстановка на фронтах погіршилася, говорили, що у німців наявна велика перевага у танках та літаках ³⁴. Бійці були незадоволені слабким озброєнням, особливо у боротьбі проти танків ворога ³⁵. Спостерігалися навіть випадки, коли радянські військові частини внаслідок відсутності протитанкової зброї при появі фашистських танків розбігалися, навіть не вступаючи у бій ³⁶. Щоправда, були підрозділи, які стояли насмерть, до останнього воїна. За словами Г.К.Жукова у 1941 р. на фронті з двох дивізій, які поряд займали оборону, могло бути, що одна боролася стійко, а інша розбігалася при першій появі ворога.

За таких умов вже в кінці 1941 р. відмічались випадки масового дезертирства з лав Червоної Армії. У Харківському військовому окрузі на шляху слідування колон мобілізованих по Чугуївському РВК дезертирувало 30 % бійців, по Ізюмському – 45 % і по Дергачівському РВК – 50 % ³⁷. Загалом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому окрузі з усієї кількості призваних до лав Радянської армії до станцій зосередження прибуло

лише 65 %, або 43 % від загальної кількості осіб, що підлягали призову³⁸. За період з 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. лише бійцями винищувальних батальйонів Ворошиловградської та Харківської областей було затримано 1152 дезертири з Червоної Армії та 4920 чол., що ухилялися від мобілізації³⁹.

Політпрацівники, які вийшли з ворожого оточення, сповіщали вже в листопаді 1941 р., що в областях України, окупованих ворогом, є велика кількість людей призовного віку, не мобілізованих до лав регулярної армії, а в селах Сталінської та Ворошиловградської областей проживає багато людей, котрі всілякими способами ухилились від призову. Аналогічне становище мало місце і в ряді інших областей України. Причому серед осіб призовного віку, що залишилися в тилу противника, було багато таких, котрі свідомо ухилилися від мобілізації до РСЧА⁴⁰. Також чимало громадян не було призвано з вини районних військкоматів, котрі в ряді районів халатно ставилися до своїх обов'язків, не впоралися з покладеним на них завданням. У деяких місцях райвійськкомати задовго до приходу німців евакуювались й таким чином зірвали мобілізацію. Комісар саперного батальйону Ковальов, повернувшись з ворожого оточення, повідомив, що робітники заводу № 73 м. Сталіно з обуренням розповідали йому про те, що коли 20 жовтня 1941 р. вони з'явилися до військкомату, його вже не було на місці. Подібне явище спостерігалось і в ряді районів Сталінської області⁴¹.

Отже, серед причин, які штовхали людей на дезертирство, окрім звичайного боягузтва, можна назвати небажання осіб, що були чимось скривджені радянською владою (в т.ч. й під час репресій, насильницької колективізації чи голодомору), воювати за її інтереси⁴². Крім того, частина військовослужбовців виправдовувала себе існуванням негативних моментів у організації і бойових діях Червоної Армії⁴³. Також серед причин дезертирства можна назвати оточення радянських військ, які мали місце у 1941 р., коли бійці залишали лави РСЧА, прагнучи врятувати собі життя. Водночас, обіцянка гітлерівців ліквідувати колгоспну систему⁴⁴ зустрічала певну підтримку селян, які прагнули отримати землю й працювати «по-справжньому». Тому багато з них прагнули ухилитись від мобілізації і дочекатись приходу німців⁴⁵.

Оцінка деморалізаторських дій дезертирів, безперечно, може бути різною, але, поза всяким сумнівом, вони негативно впливали на моральний стан населення окупованих ворогом районів, були носіями та розповсюджувачами панічних настроїв⁴⁶. Причому і ставлення місцевого населення було до них неоднозначне. Так, багато жінок окупованих областей з обуренням висловлювались про чоловіків, які уникнули мобілізації до Червоної Армії⁴⁷. Зокрема, мали місце навіть такі випадки, коли жінки самі знищували дезертирів, надаючи їм притулок⁴⁸.

Окупаційна влада використовувала дезертирів на відповідних роботах у тилу як робочу силу по підвозу фуражу, продовольства, палива та ін.⁴⁹. Фашисти розповсюджували чутки, що більшовики розстріляють всіх

дезертирів, тому частина з них навіть не прагнула просуватись до лінії фронту, щоб перейти до Червоної Армії⁵⁰. Більшість дезертирів намагалася дістатися до своїх сімей на окупованій території, а ті, що походили із неокупованої території, чекали доки німці просунуться далі на схід⁵¹.

З дезертирством радянська влада боролася шляхом використання винищувальних батальйонів, загороджувальних загонів⁵². Знешкодження дезертирів здійснювали підрозділи НКВС, органи по охороні військового тилу. Для знешкодження осіб, що ухилялися від призову, проводилися облави, «прочісування» лісових масивів, засилка співробітників НКВС у райони, де передбачалося існування дезертирів. Загороджувальні зағони створювалися практично в кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях). Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів доводилися до відома команд мобілізованих та військових частин.

У складних умовах на початку війни з фашистами наявність дезертирства з лав Червоної Армії не можна оцінювати як фактор, що був вирішальним при поясненні невдач і поразок радянських воїнів. Однак було б не правильним ігнорувати його, оскільки він став однією з сумних та повчальних сторінок нашої історії.

Примітки

¹ Грушевой К.С. Тогда в сорок первом... – М., 1976. – С. 54; Шаликов В.М. На земле Украины. – М., 1980. – С. 15; Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. – М., 1967. – С. 95; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 57.

² Баграмян І.Х. Фронтовими дорогами. – К., 1971. – С. 8; Анфилов В.А. Бессмертный подвиг. – М., 1971. – С. 228.

³ Анфилов В.А. Вказ. праця. – С. 213.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 21.

⁵ Там само. – Спр. 12. – Арк. 13.

⁶ Там само. – Спр. 11. – Арк. 24.

⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 73.

⁸ Там само. – Арк. 66.

⁹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 230.

¹⁰ Там само. – Спр. 26. – Арк. 141.

¹¹ Там само. – Арк. 141 зв.

¹² Там само. – Спр. 12. – Арк. 67.

¹³ Там само. – Арк. 188.

¹⁴ Там само. – Арк. 225.

¹⁵ Шатилов В.М. На земле Украины. – М., 1980. – С. 15.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 38.

¹⁷ Там само. – Спр. 15. – Арк. 38.

¹⁸ Там само. – Спр. 50. – Арк. 53.

¹⁹ Там само. – Спр. 57. – Арк. 31.

²⁰ Там само. – Арк. 44-45.

²¹ Там само. – Спр. 58. – Арк. 38.

²² Там само. – Арк. 41.

-
- ²³ Там само. – Арк. 44.
- ²⁴ Там само. – Арк. 43.
- ²⁵ Там само. – Спр. 65. – Арк. 104.
- ²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 19. – Арк. 20-21.
- ²⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 4.
- ²⁸ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 142 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 33. – Арк. 48.
- ³⁰ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 20.
- ³¹ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 114.
- ³² Андріянов В. Повість про шахтарські полки. – Донецьк, 1972. – С. 51.
- ³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 213. – Арк. 22; ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 7. – Арк. 22; Там само. – Спр. 4. – Арк. 94; Там само. – Спр. 5. – Арк. 73.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 309.
- ³⁵ Шатилов В.М. Вказ. праця. – С. 61.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 58. – Арк. 53.
- ³⁷ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 143.
- ³⁸ Там само. – Арк. 143 зв.
- ³⁹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 15. – Арк. 21.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 35.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 36.
- ⁴² Там само. – Спр. 4. – Арк. 47, 122 зв; Спр. 5. – Арк. 78; Спр. 6. – Арк. 107; Спр. 7. – Арк. 11, 124; Спр. 2. – Арк. 77; Спр. 65. – Арк. 151 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 213. – Арк. 37.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 987. – Арк. 3.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 2.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 43; Ф. 62.– Оп. 8. – Спр. 4. – Арк. 127.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 36; Спр. 7. – Арк. 10.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 123.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 120. – Арк. 92.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 122 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 120. – Арк. 74.
- ⁵¹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 122 зв.
- ⁵² Там само. – Спр. 37. – Арк. 45.